

EMİN DADAŞOV¹

1918-Cİ İL MART HADİSƏLƏRİ ZAMANI BAKI ŞƏHƏRİNDƏ DAĞIDILMIŞ
İCTİMAİ BİNALARIN ƏKS OLUNDUĞU FOTOKOLLEKSİYA
(MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: mart soyqırımı, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası, "İsmailiyyə" binası, "Təzəpir" məscidi, fotosəkillər, ictimai binalar

Azərbaycan Respublikasının arxivlərində 1918-ci il mart hadisələri ilə bağlı toplanmış sənədlər toplusu ilə yanaşı, bu vəhşilikləri əks etdirən fotomateriallara istinad olunan tədqiqat işləri müasir dövrdə daha aktualdır. Belə ki, sönuncular istər elmi, istərsə də elmi-publisist ədəbiyyatda köməkçi materiallar kimi işıqlandırılmışdı. Lakin bu və ya digər mövzuya aid fotomaterialların ayrılıqda elmi təhlilinə ehtiyac duyulur. Məqalənin məqsədi də bu fotomaterialın ayrıca tədqiqat obyektini kimi elmi dövrüyyəyə daxil etməkdir.

1919-cu ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası (FTK) Paris Sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinə bolşevik-daşnak silahlı dəstələrinin müsəlmanlara qarşı törətdiyi həm fiziki, həm də mənəvi vəhşiliklərin əks olunduğu 95 fotosəkil və 80 diapozitiv göndərmişdi. Bu fotomaterialların respublika ərazisində uzun illər axtarışları heç bir nəticə verməmişdir. AMEA-nın akademik Z. Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, professor Solmaz Rüstəmovə-Tohidi 2007-2011-ci illər ərzində bu fotomaterialların axtarışı ilə məşğul olmuşdur. Nəhayət, materiallar ABŞ-da tarixi səkillər və sənədlər toplayan şəxsin kolleksiyasında aşkar edilmişdir. Bu qiymətli və təkzib olunmaz fotodəlillərin surətləri həmçinin, Amsterdam şəhərində yerləşən çoxmilyonlu arxiv fondlarına malik Beynəlxalq Sosial Tarix İnstitutunun fondlarında da qorunmaqdadır. Professorun 2013-cü ildə işıq üzü görmüş kitab-albomunda FTK-nin ekspert fotoqrafları tərəfindən çəkilmiş fotosəkillər öz əksini tapmışdır.

¹ AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Xarici əlaqələr və elmi-kütləvi iş şöbəsinin müdiri.

Məqaləyə cəlb olunan fotomateriallar isə AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin (MATM) zəngin bölmələrindən olan Sənədlə Mənbələr fondunda (SMF) mühafizə olunan fotosurətlərdir.

Tarixi arayış

1918-ci ilin əvvəllərində Bakı və onun ətrafında əhalinin sayına görə ermənilər azərbaycanlılardan və ruslardan sonra üçüncü yeri tuturdu. Onların maraqları Erməni Milli Şurası tərəfindən təmsil olunurdu. Bundan başqa şəhərdə ermənilərin siyasi partiya və təşkilatları, o cümlədən "Daşnaksütun" partiyası da fəaliyyət göstərirdi. Bolşevik təşkilatlarında da çox sayda təmsil olunan ermənilər, S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetində də özlərinə yer etmişdilər.

Bu dövrdə azərbaycanlıların milli muxtariyyət tələbi Bakı Soveti ilə "Daşnaksütun" partiyasının "Müsavata" qarşı birləşməsinə səbəb oldu. Müsavatçıların bu tələbi daşnak liderlərinin "dənizdən dənizə Böyük Ermənistan"ın ərazisinə Cənubi Qafqazdakı əzəli Azərbaycan torpaqlarının daxil edilməsi planını pozurdu. Qafqaz bolşeviklərinin erməni əsilli başçısı S.Şaumyan isə öz növbəsində milli muxtariyyət tələbini sinfi mübarizə ideyalarına zidd olan millətçiliyin təzahürü kimi təqdim edirdi.

"Daşnaksütun" partiyası başda olmaqla silahlı dəstələr 1918-ci il hadisələrinə özünəməxsus şəkildə hazırlaşmışdılar. Bakıdakı erməni əhalisi həm odlu, həm də soyuq silah tədarüki görür, imkanlı azərbaycanlıların evlərinin, idarələrinin, sənaye və ticarət obyektlərinin dəqiq ünvanları olan siyahılar tərtib edirdilər. Bakıda mövcud olan istər milli qüvvələrin, istərsə də onun sosial bazası olan müsəlman əhalinin məhvi üçün yeni hərbi-siyasi ittifaq – bolşevik-daşnak birləşmələri tam hazır idi.

1918-ci ilin avqust ayından 1919-cu ilin noyabr ayına qədər komissiyanın böyük həcmdə topladığı kompleks materiallarda erməni millətçiləri tərəfindən müsəlman əhalisinin kütləvi surətdə məhv edilməsi və ona külli miqdarda maddi ziyan vurulması öz əksini tapmışdı. Bu istintaq materialları 36 cild və 3500 vərəqdən ibarət olmaqla Azərbaycanın şəhər və qəzalarında törədilmiş cinayətləri sübut edirdi. Paris Sülh konfransına yollanan Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən Bakı şəhəri, Şamaxı, Göyçay və Cavad qəzalarında müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş zorakılıqların əks olunduğu 6 cild və 95 fotosəkildən ibarət materiallar dövlət başçılara və beynəlxalq təşkilatlara təqdim olunmuşdu [19, səh. 13].

Lakin, 28 aprel 1920-ci il çevrilişindən sonra FTK-nın fəaliyyəti dayandırıldı və 1918-ci il mart-iyul hadisələri "Müsavət" və daşnak qüvvələrinin təhriki ilə baş vermiş vətəndaş müharibəsi kimi təqdim olunmağa başladı.

FTK-nın tərkibində iki ekspert-fotoqraf – N.Litvintsev və L.Daşkeviç fəaliyyət göstərirdi. N.Litvintsev Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələr Fondunda saxlanılan digər fotosəkillərinə istinad edərək onun "Bakı şəhəri, Olqinskaya küçəsi, Qarabəyovun evi" ünvanında foto-atelyesinin olduğu məlumdur. Fotoqrafın xarici ölkələrdə müxtəlif mövzularda keçirilən fotosərgilərdə qazandığı mükafatlar da onun öz sahəsinin mütəxəssisi olduğunu sübut edir [9].

Digər Belarus əsilli fotoqraf, tədqiqatçı və fransız dili müəllimi L.Daşkeviç 1918-1920-ci illərdə Gəncədə yaşamışdır. Cümhuriyyət hökumətinin rəsmi fotoqrafı kimi o, 1918-ci il mart qırğınlarının nəticələrini fotoaparatinın yaddaşına köçürmüşdür. Sovetlərin hakimiyyəti zamanı vətəninə qayıdan fotoqraf "Qafqazdakı əksinqilabi fəaliyyət"inə görə həbs edilmiş və işgəncələrə məruz qalmışdır [24].

Sözgedən fotomateriallarda 1918-ci il mart gününün faciəli mənzərələri öz əksini tapmışdır. FTK-nın üzvü A.Aleksandroviç çəkilmiş fotosəkilləri şərti olaraq dörd hissəyə – "Erməni vəhşilikləri", "Bakı", "Şamaxı" və "Kürdəmir" bölmüşdür.

Bakıdakı 1918-ci il mart hadisələrinin təsviri olunduğu fotomaterialları iki qrupa: 1) –bolşevik-daşnak hərbi dəstələri tərəfindən qətlə yetirilmiş insanlar; 2) -dağıntılara məruz qalmış ictimai binaların təsviri olan fotosəkillərə – ayırmaq olar.

A.Aleksandroviçin "Bakı" qrupuna aid etdiyi 14 fotosəkildə bolşevik-daşnak birləşmələri tərəfindən Bakıda törədilmiş dağıntılar əks olunmuşdur. Onlardan dördündə [10] Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin yerləşdiyi "İsmailiyyə" binası təsvir olunmuşdur. Bu möhtəşəm memarlıq abidəsi XX əsrin əvvəllərində Bakının mərkəzi küçələrindən sayılan Nikolaev (ind. İstiqlaliyyət) küçəsində neft sənayəçisi Ağa Musa Nağıyevin (1849-1919) sifarişli ilə tikilmişdi. Əzəmətli bina məşhur memarmülki mühəndis, milliyyətə polyak olan İ.K.Ploşkonun layihəsi əsasında ərsəyə gəldi (1907-ci ildə layihə hazırlandı, 21 dekabr 1908-ci ildə binanın təmələqoyması həyata keçirilmiş və 1913-cü ilin əvvəllərində tikinti başa çatmışdı). Binanı M.Nağıyev gənc yaşlarında ağır xəstəlikdən vəfat etmiş oğlu Ağa İsmayılın xatirəsinə tikdirəyi üçün "İsmailiyyə" adlandırılmışdı [21, səh. 153].

Memar İ.Ploşko mərkəzi küçənin əsas hissəsində Venesiya qotikası üslubunda möhtəşəm binanın inşası üçün əlindən gələni etmişdi [7, səh. 170]. Binanın əsas və yan fasadlarının yuxarısındakı haşiyələrdə qızılı hərfzlərlə, xüsusi xətlə müdrik kəlamlar həkk edilmişdi. "İsmailiyyə"də ictimai, ədəbi və siyasi təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi. Həmçinin burada ictimai cəmiyyətlərlə ("Nicat", "Səfa" maarif cəmiyyətləri, "Səadət" ruhani cəmiyyəti) yanaşı Qafqaz Müsəlman Komitələri ("Qardaşlıq köməyi" idarəsi) də yerləşirdi. Burada onlara aid pul və sənədlər saxlanılır, müsəlmanların yığıncaq və qurultayları keçirilirdi. Məlum olduğu kimi, 1917-ci ildə Qafqaz Müsəlmanlarının qurultayı da bu binada keçirilib. Qurultayın keçirilməsinin əhəmiyyəti isə ondan ibarət idi ki, burada Azərbaycana muxtariyyət verilməsi ideyası səslənmişdi [20].

1918-ci il mart hadisələri zamanı bolşevik-daşnak silahlı dəstələri "İsmailiyyə"ni tamamilə talan etmiş və yandırmışlar. Əvvəldə də

qeyd etdiyimiz kimi, Bakıda törədilən vandalizm aktları ekspert-fotoqraf N.Litvintsev tərəfindən fotokameranın yaddaşına köçürülmüşdü. Fotosəkillərdə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti binasının şərq qərb tərəfi və daxili görünüşü öz əksini tapır. Materiallardan da aydın olduğu kimi, bu möhtəşəm bina tamamilə yanmış, dam örtüyü ikinci mərtəbənin tavan hissəsi ilə birlikdə döşəməyə tökülmüşdü. Binanın ağac olan bütün hissələri, o cümlədən taxta atmalar yamb kül olmuş, bunun nəticəsində dəmir dam örtükləri binanın daxilində düşmüşdü. Pəncərə və qapı çərçivələri də tamamilə yanmışdır. Şiddətli alov nəticəsində binanın inşasında istifadə olunan və ona xüsusi gözəllik verən qırmızı çalarlı daşlar qaralmışdır. Binanın əsas və yan fasadlarındakı nəfis yazılar bəzi hissələrdə alovun təsirindən silinmişdi. 22 noyabr 1918-ci il tarixində binaya baxış keçirən FTK üzvləri və Bakı quberniyası mühəndisinin qeydləri, gəldiyi nəticə aktlaşdırılmış və fransız dilinə tərcümə edilmişdi [19, səh. 46]. (şəkil 1)

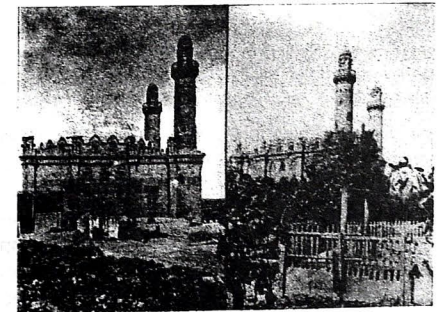
Şəkil 1. Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin yerləşdiyi "İsmailiyyə" binasının şərq tərəfdən və yangından sonra daxili görünüşü

FTK tərəfindən dindirilmiş şahid ifadələrində, 1918-ci il mart hadisələri zamanı sözügedən mədəniyyət abidəsi erməni zabiti Tatevos Əmirov tərəfindən üç əsgərin müşayiəti ilə yandırıldığı qeyd olunur. Belə ki, adıçəkilən silahlı dəstə "İsmailiyyə"yə daxil olduğdan bir qədər sonra binanın pəncərələrindən tüstü və alov görünür. Binanın belə tez alıması üçün tez alışan – benzin və ya başqa maddədən istifadə

olunduğu istisna edilmir. Yaxınlıqda olan müsəlmanların yanğını söndürmək cəhdləri heç bir nəticə vermirdi. Buna səbəb onların qarşı binalardan tüfəng və pulemyotlar vasitəsilə atəşə tutulması olmuşdu. Bolşeviklərin şəxsən Bakı Sovetinin başçısı S.Şaumyana alovun qarşısını almaq üçün tədbir görülməsi barədə müraciətləri də heç bir nəticə verməmişdi [3].

Şəhər memarlığında əvəzolunmaz yeri olan "İsmailiyyə"nin bolşevik-daşnak silahlı dəstələri tərəfindən talan edildikdən sonra yandırılması həm milli mətbuatda ("Azərbaycan", "İstiqlal", "Bəsirət" qəzetləri), həm də bədii ədəbiyyatda (Seyid Hüseyin "Həzin bir xatirə. "İsmailiyyə") ürək ağrısı ilə qeyd olunurdu [6, səh. 59]. 1918-ci il mart faciələrinin şahidi olmuş, bütün iztirablara dözərək, xoş təsadüf nəticəsində sağ qalmış yeniyetmə şəxs xatirələrində müsəlman cəmiyyətinin dayağı olan binanı hüriyyətin, müsavətin, istiqalın beşiyi adlandırmış, onu yandırmaqla hüriyyəti sevən bir millətə əbədi dağdır edildiyini qeyd edir [15, səh. 29].

Bu əzəmətli memarlıq abidəsi 1922-23-cü illərdə memar A.Dubovun rəhbərliyi ilə bərpa olundu və Türk mədəniyyəti sarayı adlandırıldı. Təəssüf ki, restavrasiya zamanı binanın fasadındakı və böyüründəki yazılar silinmişdi [8]. Binanın bərpa olunmasından sonrakı illərdə burada müxtəlif təşkilatlar və təsisatlar yerləşib. Hazırda binada Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyaset Heyəti fəaliyyət göstərir.

Şəkil 2. Təzəpir məscidinin top atəşinin təsirindən dağıdılmış hissəsinin cənub və şərq tərəfdən görünüşü

1918-ci il mart soyqırımı zamanı Bakı şəhəri müxtəlif istiqamətlərdən toplar vasitəsilə atəşə tutulurdu. Faciənin ilk saatlarında top mərmilərinin hədəfi, özünəməxsus memarlıq üslubu ilə diqqəti çəkən Təzəpir məscidi olmuşdu. Şərq üslublu memarlıq abidəsinin inşasını XX əsrin əvvəllərinin zəngin şəxslərindən olan Nəbat xanım Aşurbəyova maliyyələşdirib. Məscidin memarı Avropada təhsil almış mühlki mühəndis Z.Əhmədbəyovdur (1875-1925). Abidənin özülünə ilk daş 23 iyul 1905-ci il tarixində qoyulmuş və tikinti 1914-cü ildə başa çatmışdır [23]. Təzəpir məscidi Bakıda tikintisi zamanı ağ daşdan istifadə olunan ilk dini bina idi. Bununla yanaşı, məscidin xalq memarlığından fəqli olaraq şərq müsəlman memarlığı üslubunda inşası və onun təkəce Bakı şəhərində deyil, bütünlükdə Abşeron yarımadasındakı dini tikililər arasında yeni mərhələyə qədəm qoyması Z.Əhmədbəyovun professionalığından xəbər verir [26, səh. 246].

Azərbaycan tarixində Təzəpir məscidinin istər itimay, istərsə də dini mövqeyi yüksək qiymətləndirilib. Belə ki, 1918-ci il mart hadisələrinin ilk günlərində N.Nərimanovun əhaliyə müraciəti, həmin ilin 15 sentyabrında Bakını bolşevik-daşnak hərbi qüvvələrindən azad edən Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın da məscid minbərində söylədiyi nitqi Təzəpirin nüfuzunu bir daha sübut edir [16, səh. 72].

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, nadir memarlıq örnəklərindən sayılan Təzəpir məscidi 1918-ci il mart ayında bolşevik-daşnak qəsbkarları tərəfindən iriçaplı odlu silahlarla atəşə tutulmuşdu. Dini abidəyə qarşı yönəlmiş vəhşilik aktı FTK-nın ekspert-fotoqrafı N.Litvinsevin fotosəkillərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, MATM-in SMF-da qorunan fotomateriallar arasında Təzəpir məscidinin cənub və şərq tərəfdən görünüşləri əks olunmuş fotolar mühafizə olunur. Məscidin cənub hissəsi tərəfindən çəkilmiş fotosəkillərdə binanın artilleriya atəşi nəticəsində ciddi ziyan gördüyünü müşahidə etmək olar. Abidənin şərq tərəfindən çəkilmiş fotosunda da top atəşinin ağır nəticələri əks olunmuşdur. Burada top mərmilərinin məscid minbərini dəlib keçməsi aydın şəkildə təsvir olunmuşdur [12]. (şəkil 2)

Bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrinin müsəlman mədəni irsinə qarşı terroru bununla yekunlaşdır. Dağıdıcı top atəşinə məruz qalan dini memarlıq abidələrindən biri də inşası XV əsrə aid edilən Şah məscididir. Şirvanşahlar Sarayı Kompleksinə aid olan məscidin hündürlüyü 22 metrdir. 1918-ci il mart hadisələri zamanı top mərmisi məscidin minarəsinin şərq hissəsini dəlib keçmişdi [13]. Bunun nəticəsində minarəni əhatə edən yazının (Bu minarənin ucalmasında böyük sultan I Xəlilullah əmr etmişdir. Allah onun şahlığını və hakimiyyət illərini böyütsün 845-ci il) – böyük bir hissəsi məhv olmuş, məscidin ətrafına minarədən qopan kərpiclər səpələnmişdi [22]. (şəkil 3)

Şəkil 3. Şah məscidinin top atəşinin təsirinə uğrayaraq dağıdılmış hissəsinin şərq tərəfdən görünüşü

Bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrinin məscidlərə qarşı yönəlmiş "xüsusi diqqəti"nin səbəblərindən biri də, müxtəlif yaş və cinsi qruplardan olan dinc şəhər sakinlərinin sığınmaq üçün "Allah evi" nə pənah gətirmələrindən xəbərdar olmaları idi. Bu səbəbdən, mart hadisələri zamanı şəhərin müsəlmanlar hissəsini top atəşinə tutan hərbi donanmanın 19 mərmisi məscidlərin müxtəlif səviyyəli dağıntılarına səbəb olmuşdu [25, səh. 94].

1918-ci ildə bolşevik-daşnak birləşmələri mart qırğınları zamanı əhali arasında informasiya qıtlığı yaratmaq üçün milli ziyalıları ətrafına toplamış "Kaspi" qəzetinin redaksiyasını yandırmışdılar. Bu zaman binanın zirzəmisində saxlanılan ərəb dilində olan 5000 Quran nüsxəsi də yanaraq məhv olmuşdu. Yanmış müqəddəs kitabın qalıqları binaya baxış zamanı dağıntılar arasında aşkar edilmişdi [4]. Ekspert-

fotoqraf tərəfindən mətbəənin yerləşdiyi binanın yanğından sonra çəkilmiş fotosəkilləri də muzeyin fondunda mühafizə olunur. Fotosəkillərdə binanın həm xarici, həm də daxilinə təsviri öz əksini tapmışdır [11]. Bu fotomateriallarda şiddətli alovun təsirinə uğrayan binanın boş qalmış qapı və pəncərə yerlərini, yararsız hala düşmüş daxili divarların böyük hissəsini, tavan və döşəmənin isə çökərək zirzəmini doldurmasını görmək mümkündür. (şəkil 4)

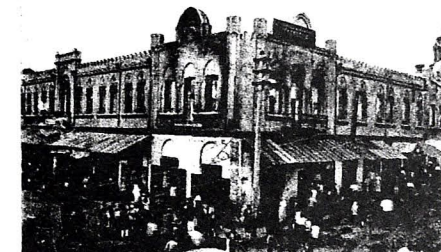

Şəkil 4. "Kaspi" qəzetinin redaksiyasının yerləşdiyi binanın dağıntıları və yanğından sonra daxili görünüşü

Məqalənin əvvəlində də qeyd edildiyi kimi, mart hadisələri öncəsi bolşevik-daşnak hərbi birləşmələri müsəlmanlar yaşayan müllərin, mehmanxanaların və evlərin siyahılarını tərtib edirdilər. Bunun nəticəsində həmin hərbi birləşmələr Bakıda yerləşən və yalnız müsəlmanların yaşadığı "İsgəndəriyyə", "İslamiyyə", və "Dağıstan" mehmanxanalarını yandırmışlar [14].

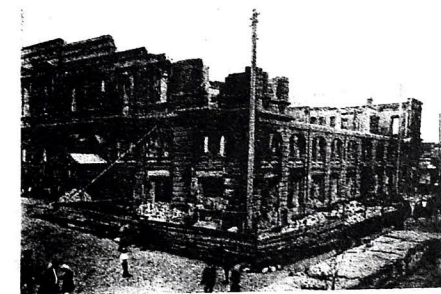
Bazarmaya və Kolyubakinsk (ind. Azərbaycan və N.R.Əfəyli) küçələrinin kəsişməsində yerləşən 40 nömrədən ibarət "İsgəndəriyyə" mehmanxanasının binasını şərq memarlıq üslubunun ornamentləri bəzəyirdi. Dağıntıdan sonra

bu ornamentləri binanın müxtəlif yerlərində görmək mümkündür. Yanğının təsirinə uğrayan binanın tavanı və dam örtüyü tamamilə məhv olmuşdu. Mehmanxananın yerləşdiyi ikimərtəbəli binanın birinci mərtəbəsində isə ticarət obyektləri və anbarlar yerləşirdi. 1918-ci il mart hadisələri zamanı tamamilə yanmış binanın yerinə hal-hazırda çoxmərtəbəli yaşayış binası ucaldır. (şəkil 5)

Şəkil 5. "İsgəndəriyyə" mehmanxanasının yanğından sonrakı görünüşü

İndiki Azərbaycan, Nizami və S.Tağızadə küçələrinin kəsişməsində yerləşmiş "İslamiyyə" mehmanxanasının girişi dağıdılmış divarlar və uçmuş dam örtüyü ilə tutulmuşdu. İkimərtəbəli binanın ikinci mərtəbəsində yerləşən 60 nömrədən ibarət mehmanxana yanğından çox ciddi ziyan çəkmişdi. Belə ki, qapı və pəncərələri yalnız çərçivəsiz qalmış yerlərinə görə təyin etmək mümkündür. Burada da Bakı şəhərində mart hadisələri zamanı yanğına məruz qalmış binalardakı mənzərə təkrarlanır. (şəkil 6)

Şəkil 6. "İslamiyyə" mehmanxanasının yanğından sonrakı görünüşü

“Dağıstan” mehmanxanası Bakı sakini Xanlarova məxsus evin ikinci mərtəbəsində yerləşirdi (ind. Ə.Cavad, Azərbaycan və M.Dilbazi küçələrinin kəsişməsində). Müsəlmanlar mehmanxananın 35 məbelli nömrələrindən istifadə edə bildilər. Güclü yanğın və dağıntılar nəticəsində tavan, döşəmə, qapı və pəncərələr tamamilə yanıb. Daxili divarlar isə alovun təsirindən qoralmışdı. Hal-hazırda mehmanxananın yerinə beş mərtəbəli yaşayış binası inşa olunub. (şəkil 7)

Şəkil 7. “Dağıstan” mehmanxanasının yanğından sonrakı görünüşü

Daşnakların missiyası müsəlmanlara aid binaları yandırmaqla yekunlaşmışdı. Bununla yanaşı onlar yanan mehmanxana binalarının içərisinə insanları ya diri-diri, ya da cəsədlərini atırdılar. Bunun nəticəsində 1918-ci il mart soyqırımı qurbanlarının dəqiq sayını müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdı.

Bu fotosəkillər S.Şaumyan başda olmaqla bolşevik-daşnak hərbi birləşmələri tərəfindən xalqın mədəni abidələrinin məhv edilməsini planlı şəkildə həyata keçirildiyini, həmçinin, tarix boyu müsəlman abidələrinin dağıdılaraq məhv edilməsi erməni – daşnakların İslam mədəniyyətinə qarşı yönəldikləri məqsədyönlü siyasətin bir hissəsi olduğunu bir daha sübut etmiş olur.

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələr Fondunda mühafizə olunan fotomaterialların tədqiqatı əsasında 1918-ci il mart-aprel aylarında Bakıda daşnak-bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən törədilmiş qətlə, talan və dağıntıların miqyasını – dağıdılmış ictimai və dini binaların Qafqaz müsəlmanlarının

həyatında oynadığı rolu – bu abidələrin məhvi zamanı istifadə olunmuş silah növlərini və üsulları araşdırmaq mümkün oldu. İstər Azərbaycan, istərsə də dünya ictimaiyyətinin diqqətinə ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı tarixboyu törətdikləri insanlığa sığmayan vəhşiliklərin çatdırılmasında bu fotomaterialların aktuallığını nəzərə alaraq onların əsas dəlillərdən biri kimi tədqiq olunması vacibdir.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. Abışov V. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı, 2005.
2. Arzumanlı V. Həbiboglu V. Muxtarov K. 1918-ci il qırğınları, Bakı, 1995.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivini (ARPIİSSA): f 277, siy. 2, iş 13, v. 173.
4. ARPIİSSA: f. 277, siy. 2, iş 14, v. 1-4.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə. I c. Bakı, 2005.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə. II c., Bakı 2005.
7. Fətullayev Ş. Bakıda şəhərsalma XIX əsr və XX əvvəllərində. Bak, 2013.
8. “İsmailiyyə”. <https://clck.ru/9cBQH>, 25.11.2015.
9. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələr Fondu (MATM SMF), 271 / 37.
10. MATM SMF, 3071 / 1-4.
11. MATM SMF, 3071 / 5-6.
12. MATM SMF, 3071 / 7-8.
13. MATM SMF, 3071 / 9.
14. MATM SMF, 3071 / 10-14.
15. Muradzadə M. Mart hadisəsi-əliməsi, Bakı, 1996.
16. Müasirləri Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında. Tərtib edən, ön sözlün, qeyd və şərhlərin müəllifi: F.Cabbarov. Bakı, 2013.
17. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001.
18. Rıhtım M. Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu, Bakı, 2013.

19. Rüstəmov-Təhidi S. 1918. Azərbaycan qırğınları şəkil və sənədlərdə. Bakı, 2013.
20. Sultanova P. “İsmailiyyə” binası: bir gənc xatirəsi üçün, bir millətin iftixarı naminə”. <https://clck.ru/9c84E>, 25.11.2015.
21. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim, Bakı, 1996.
22. “Şah” məscidi”. <https://clck.ru/9cEb3>, 25.11.2015.
23. “Təzəpir məscidi”. <https://clck.ru/9cCbW>, 25.11.2015.
24. Корбут В. Возвращение домой. // <https://clck.ru/9awHE>, 25.11.2015.
25. Рустамова-Тогида С. Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах. Баку, 2009.
26. Фатуллаев, Ш. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века. Ленинград, 1986.

Summary

Emin Dadashov

Photography collection depicting destroyed public buildings during march events of 1918 in Baku city (based on materials of National Azerbaijan History Museum)

Key words: March genocide, Extraordinary Investigation Commission, “İsmailiyyə” building, Teze-pir mosque, photography, public buildings

Fund of Documentary Sources of National Azerbaijan History Museum being one of the richest museum storage's contains photographic materials depicting destruction of architectural monuments, public buildings including religious constructions in Baku during massacre in March of 1918. The number of little investigated photography materials which are being examined as a special source contains 14 units. Thereby, materials being source of investigation are copies of photography.

Photographs which had been taken by a photographer-expert of Extraordinary Investigation Commission N. Litvintsev, depict architectural monuments of Baku; these include building of Muslim Charitable Society, mosques, three inns where exceptionally muslims were staying at and which, afterwards had been plundered, burned and destroyed by heavy artillery of armenian-bolsheviks armed forces.

While analyses of photographic materials reveals and identify the scope of massacre and plundering that had been committed by dashnak-bolshevik armed forces, and to examine the role and place of destroyed public and religious constructions in life of Caucasian muslims, to investigate types of weapons that were used during the destruction of these monuments, as well as the ways of implementation of specified actions. There is a stamp of the Extraordinary Investigation Commission and the signature of expert-photographer on the reverse side of the photography of the reviewed period that prove the authenticity of these sources.

In the author's opinion these materials should be included for further scientific study being the main source in order to study the March events of 1918.